

© *Афанасьєв О. І.*

Афанасьєв О. І. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології науки Одеського національного політехнічного університету

УДК: 167

ДВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

У статті виявлено дві тенденції у становленні та розвитку гуманітарного знання. Перша підкреслювала, що гуманітарні науки повинні бути схожі з природничонауковими, використовувати ті ж методи пізнання і експлікації знання, орієнтуючись на загальнонаукові ідеали. Друга тенденція відзначала істотну відмінність гуманітарного знання від природничонаукового і його специфічні концептуальні установки і засоби пізнання та подання знань. Висувається припущення про їх додатковість.

Ключові слова: гуманітарні науки, природознавство, ідеали науки, нарративність, номологічні пояснення, принцип додатковості.

ДВЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГУМАНИТАРНОГО ЗНАНИЯ

В статье выявлены две тенденции в становлении и развитии гуманитарного знания. Первая подчеркивала, что гуманитарные науки должны быть схожи с естественными, использовать те же методы познания и экспликации знания, ориентируясь на общенаучные идеалы. Вторая тенденция отмечала существенное отличие гуманитарного знания от естественнонаучного и его специфические концептуальные установки и средства познания и представления знаний. Выдвигается предположение об их дополнительности.

Ключевые слова: гуманитарные науки, естествознание, идеалы науки, нарративность, номологическое объяснение, принцип дополнительности.

TWO TRENDS OF DEVELOPMENT OF THE HUMANITARIAN KNOWLEDGE

The article reveals two trends in formation and development of the humanitarian knowledge. The first emphasized that the humanities should be similar to the natural, use the same methods of learning and explication of knowledge, focusing on the general scientific ideals. The second trend mentioned the significant difference between the humanitarian knowledge and natural and its specific conceptual aims and means of cognition, and knowledge representation. The assumption about their complementarity is raised.

Keywords: humanities, natural sciences, the ideals of science, narrative, nomological explanation, principle of complementarity.

Передумови гуманітарного знання як особливого типу знання, мабуть, складаються в епоху Відродження. Втім, вже в античності гуманітарність пов'язувалася з освіченістю, тонким смаком, вихованням, а також з сердечністю, дружелюбністю, людяністю. Але діячі Ренесансу намагалися культивувати античний ідеал освіти і виховання, яким вони його бачили. Саме в цей час виникає ідея, що людина являє собою особливий тип буття, поряд з буттям Бога і буттям природи. Антропоцентризм Ренесансу це не космоцентризм античності, коли людина вважалася частинкою космосу, але і не теологізм Середніх віків, в якому людина як божественне творіння також позбавлена самостійності. Перехід від передумов до формування особливої сфери гуманітарного знання відбувається тоді, коли людина, її духовний світ, стає самостійним предметом пізнання. Одночасно виникають дискусії про співвідношення між гуманітарними та природничими науками і, відповідно, про природу обґрунтування гуманітарної науки. При всьому різноманітті висунутих точок зору, їх можна звести до двох основних позицій, що дозволить виявити їх протилежність, що і є **метою** статті.

Початком становлення гуманітарних наук можна вважати той час, коли феномени людського духу стали досліджуватися як об'єкти, що виникають в результаті опредметнення і відчуження людських здібностей, в ході визначення вартості ідей і духовних цінностей, внаслідок оцінки або демонстрації глибини та рівня знань і взагалі духовності. Саме тоді стало очевидно, що їх можна спостерігати, вимірювати, класифікувати так само, як і об'єкти природи або техніки, робити об'єктами вивчення, перетворення, управління, іншими словами, робити надбанням науки. Так виникли гуманітарні науки («науки про дух»), хоча термін «наука» спочатку, а в деяких мовах і донині, зв'язувався з природознавством (науками про природу).

Питання про науковість тієї чи іншої системи знання визначалося не тільки фактом панування класичної механіки в Новий час. Багато в чому воно було вирішене наперед німецькою класичною

філософією. Особливе значення в цьому плані мав сформульований І. Кантом ідеал науковості. Він, з одного боку, визначив математику і природознавство як загальну форму наукового знання, задавши зразок науковості і багато в чому визначивши форму розвитку науки. Але, з іншого боку, тим самим була закладена традиція, в рамках якої багато гуманітарних дисциплін і їх особлива методологія не могли знайти науковий статус. Гегелівські і марксистські установки на єдиний науковий ідеал, що розвинули цю сторону кантівської спадщини, змушували ігнорувати багато специфічностей соціальних і гуманітарних проблем. Адже статус науковості гуманітарне знання набувало лише в тому випадку, коли додало індивідуальне, одичне, емпіричне, а суб'єкт пізнання і соціально-історичної діяльності підносився на трансцендентальний і абсолютний рівень. Справедливості заради слід підкреслити, що прагнення відповідати такому вищому прояву науковості сприяло розвитку багатьох дисциплін соціально-гуманітарного циклу: соціологічних, лінгвістичних та ін, які відповідали строгим ідеалам науковості. У зазначеному плані не можна не помітити вплив класичної німецької філософії, особливо гегелівської, яка націлила науку на вивчення культурно-історичних форм діяльності абсолютного суб'єкта історії. Це зумовило бурхливий розвиток гуманітарних наук XIX і XX століть, особливо історичних дисциплін: громадянської історії, історії літератури, мистецтва, релігії, міфології, мови, філософії, науки, держави, права, господарства тощо. Їх неповна відповідність суворим науковим, читай – природничонауковим, ідеалам пояснювалося швидше молодістю і нерозвиненістю цих наук, ніж сутнісними характеристиками. Тут не можна не відзначити і роль філософії Маркса, сучасні критики якого часто не беруть до уваги внесок марксизму саме в розвиток наук соціально-гуманітарного циклу. Сама соціально-економічна концепція Маркса не без підстав претендувала на роль науково-філософської теорії, оскільки багато в чому прагнула відповідати ідеалам науковості свого часу і сама брала участь у їх формуванні [2. с.111]. Так, формаційний підхід виявив ту повторюваність явищ, яку перш виявляло лише природознавство в природних процесах, завдяки чому стало можливим говорити про закономірності суспільного життя. Істотно, що в середині XIX століття не тільки Маркс членував історію людства на закономірні етапи – це ставало науковою парадигмою. Подібні спроби здійснювали А. Сміт, А. Тьєрго, А. Сен-Симон, Г. Гегель та ін. Крім того, формаційний підхід представив суспільство як систему, яка саморозвивається, що реалізувало наукові принципи об'єктивності та системності, а зміна формацій була представлена як природний процес, аналогічний природним процесам. Втім, обмежень і недоліків формаційного підходу, як в науковому, так і у філософському плані, також виявилось чимало. Серед них і підтвердженість концепції тими емпіричними даними, на яких вона ж будувалася, і абсолютизація соціально-економічного фактору і макросоціологічних понять, і віра в науковість філософського матеріалізму, і наявність неявних соціально-психологічних установок епохи християнства типу уявлень про кінцеві долі людства, яке міститься в ідеї комунізму, і ціннісна перевага боротьби і насильства, характерна для духовної атмосфери XIX століття, і однолінійно-прогресистське тлумачення часу, коли майбутнє розглядалося як більш важливе в ціннісному відношенні, ніж минуле і т.д. [3]. Проте, спроба відповідати єдиному ідеалу науковості в формаційній концепції проглядається досить чітко.

Єдиний ідеал науковості незабаром викликав сумніви. Тут позначився вплив іншої ідеї Канта про дві сфери буття, два світи, в яких існує людина: в природному світі і позаприродному, людському світі. Але якщо для Маркса це означало лише специфіку соціальних законів, відмінних від природних, але аж ніяк не предметне або методологічне протиставлення, то в ряді інших напрямків післякантівської і післягегелівської філософії сформувалося уявлення про принципову відмінність природи і культури, природи і соціуму. Звідси недалеко до ідеї про відмінність і протистояння гуманітарних і природничих наук і застосовуваних ними методів.

Суттєвою передумовою і ідейним фоном подібних філософських роздумів була літературна діяльність в першу чергу німецьких, але також і англійських, французьких, російських та інших літераторів, які отримали назву романтиків як представників широкої культурної течії романтизму. У їх зображенні романтиком став літературний і житейський герой як людина сильних пристрастей, піднесених устремлінь, несумісних з повсякденним світом, що виявляються у виняткових обставинах. Тому для літераторів, філософів, вчених і взагалі діячів культури стають привабливими фантастика та екзотика, яскраві картини природи і життя, вчинків і помислів, побут і звичаї екзотичних країн, незвичайність народної музики, поезії, сказань як проявів національної самобутності. Звідси інтерес до фольклору, переробка фольклорних творів, створення власних творів на основі народної творчості. Їх новаторство проявилось у розвитку жанрів історичного роману, фантастичної повісті, ліро-епічної поеми, балади, у використанні багатозначності слова, різноманітних асоціацій, різноманітних тропів,

особливо метафор, у відкриттях в області метрики, ритміки і взагалі віршування. Все це не могло не позначитися на філософських пошуках, тематика і проблемне поле яких істотно розширюється.

Одним з перших, хто засумнівався в абстрактному природничонауковому ідеалі науки, був Г. Гердер, який привернув увагу до таких феноменів як народ, епоха, культура. Та й Ф. Шлейермахер, віддаючи належне Цілому і Вічному, намагався звернути увагу на історичні реальності. Він вважав, що філософія повинна вивчати не стільки теоретичний розум і природниче мислення, скільки повсякденне буденне життя. Вивчаючи повсякденність, пізнання неминуче поверне від пошуку загальних законів до виявлення одиничного і індивідуального. Це уже зовсім не кантівська постановка питання: наукове пізнання має орієнтуватися на індивідуальне. Відповідно, природознавство і математика, як і взагалі «науки про природу», втрачають у них свій зразковий статус і починають відтіснятися «науками про дух», нині званих гуманітарними. Для нас не так важливо, що розробники цієї теми не прийшли до єдності щодо психологічних, культурних, ціннісних чи історичних підстав наук про дух. Набагато істотніше, що їх специфіка була зафіксована. В. Дільтей навіть проводив розходження між науками про природу і науками про дух за трьома підставами: за предметом пізнання, за матеріалом, і за їхнім методом. «Науки про дух повинні, виходячи від найбільш загальних понять вчення про метод і випробовуючи їх на своїх особливих об'єктах, дійти до певних прийомів і принципів у своїй області, абсолютно так само, як це зробили свого часу науки природні. Не тим ми опинимося справжніми учнями великих природничонаукових мислителів, що перенесемо знайдені ними методи в нашу область, а тим, що наше пізнання застосується до природи нашого предмета і що ми по відношенню до нього будемо чинити так, як вони по відношенню до свого» [6, с.15-16].

Методологічну специфіку гуманітарного знання вперше спробував зафіксувати И.-Г. Дройзен [7; 8]. У 1858 р. у книзі "Grundriss der Historie" Дройзен ввів у науковий обіг методологічну дихотомію: пояснення і розуміння. Спочатку це було у нього просто розрізненням власне філософського методу, покликаного дізнатися про щось, фізичного методу, що виконує функції пояснення, і історичного методу, необхідного для розуміння. Пояснення, як його розумів Дройзен, реалізується в закономірних судженнях природничих наук і є їх метою. Розуміння реалізується в метафізичних судженнях гуманітарних наук і є їх метою. У концепції Дільтея трихотомія перетворилася на дихотомію пояснення і розуміння і в такому вигляді стала предметом аналізу у філософській літературі.

У роботах Ф. Шлейермахера, І. Дройзена, В. Дільтея, Г. Зіммеля, та ін. склалася досить розвинена концепція специфічності гуманітарних наук, як наук про дух, тобто про духовне життя, світ переживань і відповідні культурно-історичні утворення. Їх зусиллями заперечувалася ідея методологічного монізму, доводилася необгрунтованість перенесення природничих ідеалів і підходів на гуманітарну сферу, затверджувалася незалежність особливої духовної реальності, непідвладної природничим наукам. Відмінними рисами цієї тенденції стали психологізм в онтологічному обгрунтуванні предмета гуманітарних наук, інтуїтивізм, вживання, розуміння в методології гуманітарного знання, антипозитивізм в гносеології та епістемології. Їх критики вбачали в цьому неабиякий наліт ірраціональності на гуманітарних науках, несумісний з ідеалами науковості. Але сам факт філософського аналізу гуманітарної сфери та її раціональних і нераціональних феноменів свідчить про спроби виявлення раціональних підстав гуманітаристики і про прагнення відтіснити нераціональні аспекти і звужити сферу ірраціонального.

У цьому сенсі відродження кантівської ідеї про конструктивну роль розуму, зокрема неокантіанцями, мала важливе значення, а гасло «назад до Канту» швидше означало «рух вперед» на шляху розширення сфери раціонального. Сказане відноситься і до марбургської школи, де пізнання означало раціональне конструювання предмета, і до баденської школи, де наука розумілася як перехід від ірраціональної дійсності до раціональних понять. Навіть індивідуалізуючий метод, що виключає формулювання загальних законів історії, означав скоріше наступ раціонального на ірраціональне, ніж навпаки.

Прихильники єдиної методології зазвичай акцентують увагу на протиставленні Г. Ріккертом гуманітарних і природничо-наукових методів. «Я, – зазначає Ріккерт, – протиставляю генералізуючий метод природознавства індивідуалізуючому методу історії [9, с.75]. На цьому зазвичай ставиться крапка, через що позиція філософа істотно спотворюється. Тим часом, і це важливо відзначити, Ріккерт, розрізняючи методи гуманітарної та природничої областей, не проводив жорсткого розрізнення предметних сфер, тим самим допускаючи застосування методів у різних предметних областях. «Звичайно, і природничонауковий метод також застосуємо в галузі культури, і ні в якому

разі не можна стверджувати, що існують тільки історичні науки про культуру. І навпаки, можна до певної міри говорити про історичні методи в науках про природу» [9, с.54].

На відміну від Г. Риккерта, В. Віндельбанд відрізняє природні науки від гуманітарних, зокрема, від історії, не по предмету або методу, а по цілях дослідження, які, втім, обумовлюють застосовувані методи. Тому він відмовляється від ділення знання на науки про природу і науки про дух. Принципом поділу у нього служить «формальний характер пізнавальних цілей наук». Одні науки відшукують загальні закони, інші – окремі факти і події, наприклад історія. Природознавство з'ясовує те, що завжди має місце, а історія фіксує те, що було лише одного разу. Звідси виникають різні типи мислення: номотетичний (від грец. номос – закон) і ідіографічний (від грец. idio - особливий) [4, с.319-320].

Спроби виявити особливості гуманітарного знання не припиняються і в ХХ столітті, зокрема у зв'язку з розробкою проблеми інтерпретації. Г. Гадамер показав, що вихідні позиції для інтерпретації йдуть в неозору, що не піддається раціональній реконструкції основу початкового дотеоретичного розуміння світу, вкорінену в традиції, мову, спільності життя. До цього споконвічного запасу розуміння істотно ближче не природознавство, а саме гуманітарна сфера: література, мистецтво, мораль, історичні оповіді, життєвчення. Важливо підкреслити, що якщо гуманітарне знання часто натикається на острівці ірраціонального у своєму предметі, це не означає звуження сфери раціонального, а, навпаки, спроби їх раціонального «схоплення». Ю. Габермас підкреслює, що інтерпретатори змушені дотримуватися стандартів раціональності, тому всяка інтерпретація є раціональною, а надійна інтерпретація досягається лише при раціональній реконструкції всіх умов, в яких інтерпретоване висловлювання претендує на значимість [11, с.51]. Різноманітна критика стандартів науковості, особливо поширена в гуманітарній сфері, стала вельми популярною в кінці ХХ і початку ХХІ століть. Вона має на перший погляд руйнівну для науки спрямованість, але виявляє і ряд позитивних моментів, зокрема, сприяє подальшій розробці та уточненню критеріїв науковості. Крім того, деякі ідеї постструктуралізму та постмодернізму, переважно літературознавчого плану (Р. Барта, Р. Якобсона, Ж.Женетта, а також М. Фуко і Ж. Дерріда), зокрема, щодо «смерті суб'єкта» і «смерті автора» і взагалі щодо їх критики стандартів раціональності можна використовувати в конструктивному ключі. Причому, це не обов'язково суперечить їх фундаментальним установкам. Наприклад, якщо «смерть суб'єкта» (М. Фуко) або «смерть автора» (Р. Барт) означає розчинення авторського тексту в незліченних читацьких інтерпретаціях або розчинення його в нескінченному ряді попередніх ідей і прямих цитат з попередників, то нічого не заважає використовувати будь-яку ідею Барта, Фуко, Дерріда та ін. в тому плані, який потрібен досліднику [2, с.67-78].

Прихильники єдиної методології науки намагалися довести науковість гуманітарних дисциплін наявністю у них спільних з природознавством функцій науки, зокрема, пояснень. У результаті склалася модель охоплюючого закону в історії в рамках підвідної теорії пояснення [5, с. 16-31]. Правда, ця модель викликала серйозну критику, особливо з приводу невідповідності практиці історичних досліджень, де історики зовсім не стурбовані пошуками загальних законів для пояснень [1]. У той же час з'ясувалося, що пояснювальну функцію можуть виконувати лінгвістичні структури відповідного тексту, в якому викладені результати дослідження, і сам текст у цілому. Це добре видно на прикладі марксистських пояснень, які цілком відповідали номологічній схемі і були вельми переконливі, хоча лише в рамках марксистського дискурсу.

Дослідження лінгвістичних структур наукових текстів пролили додаткове світло на реальні і сконструйовані структури, в тому числі закони, закономірності, тенденції, закономірні правила типу біблійних заповідей, що виконують роль законів. Апеляція до них аналогічна пояснювальним функціям. Так, К. Хюбнер, посилаючись на А. Данто і солідаризуючись з ним, вважає, що строге дедуктивне пояснення і наратив – це дві різних форми пояснення, причому одне може бути переведено в інше [12, с.243-244.]. Данто, на якого посилається Хюбнер, – родоначальник аналітичної філософії історії, що підвів своєрідний підсумок наративістським напрацюванням у філософії історії. Через це його роботу «Аналітична філософія історії» (1965) навіть порівнюють з «Сумами» Ф. Аквінського. У зазначеній роботі Данто показав, що структура історичного пояснення і структура наративних речень збігаються і там чітко видно аналогію з дедуктивним поясненням [12, с.248]. Таким чином, чимало дослідників виявляють в гуманітарних теоріях такі структури, які важливі для наукового пояснення, передбачення, ретробачення, опису та інших функцій наукової теорії, подібні зі структурами природничонаукових теорій.

У той же час інші автори вбачають у наративних і інших специфічних оповідних структурах, включених до описових та пояснювальних процедур, неусувну специфіку гуманітаристики,

принципово відмінну від номологічних пояснень. Ж. Ф. Ліотар навіть пропонує замінити пояснювальні теорії наративами. Адепти цієї точки зору вказують на присутність наративних структур не тільки в літературі, а й у багатьох, якщо не у всіх, наукових теоріях, що часом осмислюється як прояв наративної раціональності і досліджується як наративний поворот у епістемології. Х. Уайт у своїй «Метаісторії» чітко визначається: пояснення історичних подій, складаються з комбінації логіко-дедуктивних і тропологічно-фігуративних компонентів [10, с.8]. І трохи далі ще більш визначено підкреслює неадекватність наукової «номологічно-дедуктивної» парадигми як знаряддя історичного пояснення [10, с.9]. Дійсно, нерідко наративність виглядає як протилежність номологічним формам, особливо, якщо акцент робиться саме на наративності або інших неномологічних структурах теорії.

Таким чином, навіть короткий екскурс в історію філософського осмислення гуманітарного знання дозволяє виявити дві тенденції. Перша тенденція акцентувала увагу на тому, що гуманітарні науки як мінімум в деяких аспектах повинні бути дуже схожі з природними і використовувати ті ж методи і засоби пізнання і експлікації знання, представляючи загальнонаукові ідеали. Друга тенденція підкреслювала іншу особливість: гуманітарне знання істотно відмінно від природничого і користуються специфічними концептуальними установками і засобами пізнання та подання знань. Причому специфічність вбачалася в ознаках, на перший погляд несумісних: від ірраціональності до особливих стандартів раціональності гуманітарних наук. Зазначені тенденції часом представляються такими, що борються «до переможного кінця», нібито лише одна з них вірна. Тим часом, у кожній з них є багато переконливих аргументів на свою користь, і ні в одній з них немає достатніх аргументів проти іншої. У багатьох відносинах вони одна одну виключають. Але ігнорування будь-якої з них істотно збіднює гуманітаристику.

Тому більш адекватним буде припущення, що формулюється у вигляді **висновку**, про їхню додатковість (комплементарність) в дусі методологічних ідей Н. Бора, можливо, при перевазі строгого наукового підходу, що розширює загальнонаукове поле гуманітарного знання. У практичному плані це буде означати безперспективність протиставлення гуманітарних і природничих наук, і доцільність пошуку не тільки відмінностей, але єдності гуманітарного і природничонаукового знання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анкерсмит Ф. История и тропология: взлет и падение метафоры – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 496 с.
2. Афанасьев А. И. Гуманитарное знание и гуманитарные науки: Монография / А. И. Афанасьев. – Одесса: Бахва, 2013. – 288 с.
3. Афанасьев А. И., Василенко И. Л. Идеалы научности и формационный подход // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції „Європейська наука XXI століття: стратегія і перспективи розвитку-2006”. Том 5. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С.54-57.
4. Виндельбанд В. Прелюдии. Философские статьи и речи – СПб.: изд. Д. Е. Жуковского, 1904.– 374 с.
5. Гемпель К. Функция общих законов в истории // Гемпель К. Логика объяснения.– М.: Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество, 1998. – 240 с.
6. Дильтей В. Описательная психология. – СПб.: “Алетейя”, 1996. – 160 с.
7. Дройзен И. Г. Историка. Пер. с нем. – СПб.: Владимир Даль, 2004.– 584 с.
8. Колмоєц Е. Н., Кукарцева М. А. Опыт метафилософии истории // _Вестник Московского университета. – Серия 7. Философия. – №6. – 2000. – С. 48-59.
9. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – М.: Республика, 1998. – 413 с.
10. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2002. –528 с.
11. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб.: Наука, 2000. – 140 с.
12. Хюбнер К. Критика научного разума // М.: ИФРАН, 1994.– 326 с.